

POZNÁMKY KU SKEPTICIZMU ALEBO ČO SPOCHYBŇUJE, A ČO NESPOCHYBŇUJE SKEPTIK

MARTIN NUHLÍČEK – MARIANA SZAPUOVÁ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK,
Bratislava

Úvod. „Skepticizmus je epistemologický smer, ktorý sa väčšinou neteší priazni, no ani dôsledným snahám o jeho pochopenie“ ([36], 695), píše v úvode svojho článku *Paradox skepticizmu?* [36] M. Taliga, v ktorom polemizuje s chápaním skepticizmu, aké ponúka A. Démuth vo svojej práci [10]. Taliga podáva vlastné vymedzenie skepticizmu ako alternatívu Démuthovho pohľadu. Prezентuje ju ako „pohľad, podľa ktorého je skepticizmus výsledkom úprimného vecného kritického uvažovania o možnostiach a hraniciach ľudského poznávania“ ([36], 695). Túto charakteristiku síce možno prijať ako prvé priblíženie k téme, ale ak sledujeme bohaté diskusie o skepticizme v súčasnej analytickej epistemológii, zistíme, že s takouto predbežnou charakteristikou nevystačíme. Nemožno totiž povedať, že táto téma sa neteší priazni či snahám o pochopenie, skôr naopak – z čítania množstva súčasných prác ľahko možno nadobudnúť dojem, že patrí medzi témy centrálne.¹ Treba ale podotknúť, že zo súčasnej epistemologickej literatúry vychádza odlišný obraz uvažovania o skepticizme, než aký nachádzame či už v práci Démutha, alebo v reakcii Taligu. V tomto článku chceme reagovať predovšetkým na štúdiu Taligu [36], avšak vzhľadom na to, že jej autorovi ide podľa jeho slov o kritickú analýzu Démuthovho vymedzenia skepticizmu, nemôžeme sa vyhnúť ani kritickej reflexii Démuthových názorov.²

Náš pohľad je inšpirovaný spôsobom uvažovania o tejto téme, ktorý je v súčasných diskusiách rozšírený a ktorý považujeme za produktívny – aj keď nie v tom zmysle, že by prinášal konkrétne riešenia „problému skepticizmu“, ale skôr v zmysle rozvíjania kritickej argumentácie pri riešení epistemologických otázok a vyjasňovania centrálnych pojmov, pomocou ktorých sa problém poznania tematizuje v súčasných diskusiách. Hoci sme presvedčení, že tak Démuthov text, ako aj Taligova kritická reakcia naň by si zaslúžili po-

¹ Svedčí o tom aj to, že väčšina súčasných štandardných výkladov (aj učebníc) epistemológie obsahuje kapitolu o skepticizme; ako príklad uvedieme viackrát vydanú prácu Audiho [1], prácu Williamsa [40], ktorý považuje skepticizmus za jeden z centrálnych problémov epistemológie, Pritcharda [29] alebo dnes už klasickú epistemologickú prácu Ayera [2], ako aj bohatú monografickú produkciu: z najznámejších a často citovaných spomenieme práce Strouda [33], Fogelina [12], Ungera [39] či čítanku DeRosea [8]. Pripomíname, že skepticizmus považuje za jeden z centrálnych problémov filozofie aj u nás dobre známy T. Nagel, ako uvádza vo svojom stručnom úvode do filozofie [25].

² Reagujeme teda na reakciu, čo je iste nezvyčajným a možno aj riskantným podujatím, prinajmenšom môže sťažiť sledovanie výkladu, preto sme sa snažili čo najexplicitnejšie uvádzať, na koho názory a tvrdenia referujeme, a to aj za cenu prípadných štylistických neobratností a opakovaní.

drobnejší rozbor, nie je v našich silách to urobiť v rámci tohto článku. Zameriame sa preto iba na niektoré problémy, ktoré považujeme za zásadné, ak chceme osvetliť naše chápanie skepticizmu, ktoré sa odlišuje tak od Démuthovho, ako aj od Taligovho chápania. Najskôr naznačíme naše východiská a rozvineme charakteristiky nášho chápania skepticizmu a jeho úlohy vo filozofii, a to v konfrontácii s názormi M. Taliga, a tam, kde to je relevantné, aj v konfrontácii s názormi A. Démutha. Ďalej toto chápanie uplatníme na otázky súvisiace so skepticizmom, ktoré vo svojom článku tematizuje Taliga: čo skepticizmus spochybňuje, resp. popiera, otázka vzťahu medzi poznaním a zdôvodnením, problém istoty a paradoxnosť skepticizmu. V záverečnej časti zhrnieme našu kritiku Taligovej, resp. Démuthovej tematizácie skepticizmu, proti ktorým formulujeme svoje názory ako alternatívy.

Úloha skepticizmu vo filozofii. Súčasná diskusia o skepticizme rozvíjaná v prostredí analytickej epistemológie sa vyznačuje najmä tým, že v ich centre stoja *skeptické argumenty*. Samotný termín „skeptícizmus“ môže byť zavádzajúci – v týchto diskusiách skepticizmus totiž nevystupuje ako nejaký epistemologický smer, ako nejaký „-izmus“;³ tieto diskusie sa vedú o skeptických argumentoch a protiargumentoch. Skepticizmus navrhujeme preto chápať ako súbor argumentov zameriavajúcich sa na spochybnenie poznania, resp. vedenia.⁴ Sú to argumenty, ktoré problematizujú možnosť vedenia a spochybňujú naše bežné presvedčenia o tom, čo všetko o svete vieme. Hoci skeptické námietky možno formulovať proti rozličným typom poznania, najdiskutovanejší je prípad tzv. skepticizmu týkajúceho sa vonkajšieho sveta,⁵ preto o „skeptícizme“ budeme uvažovať ako o skeptických argumentoch týkajúcich sa vonkajšieho sveta a o „skeptíkovi“ ako o tom, kto takéto argumenty konštruje a obracia sa na nás s výzvou: Dokáž, resp. preukáž, že tvoje presvedčenia o vonkajšom svete sú založené na „dobrych dôvodoch“, t. j.

³ Napriek tomu v texte budeme používať aj termín „skeptícizmus“, aby sme sa nevzdialili od jazykovej zvyklosti, akej sa pridriavajú obidvaja autori a akú nachádzame aj v prácach súčasných analytickej autorov, ktorí diskutujú o rozličných skeptických argumentoch.

⁴ Používanie termínov „poznať“ a „vedieť“ ako prekladov anglického výrazu „to know“ a z nich odvodených substantív „poznanie“ a „vedenie“ nie je v súčasnej slovenskej odbornej terminológii jednotné ani ustálené (o ťažkostiach pri narábaní s týmito výrazmi svedčí aj slovenský preklad Lehrerovej učebnice; pozri [20]). V našom texte budeme obidva tieto výrazy vzťahovať na tzv. propozíčné poznanie, t. j. na poznanie, že niečo je pravdivé, ktorého objektom je pravda a ktoré je vyjadriteľné výrazom „S vie, že p“ (kde S zastupuje nejaký subjekt, ktorý vie, že niečo je také a také, teda objektom jeho poznania je nejaká pravdivá propozícia); v tomto zmysle budeme uvedené výrazy používať ako navzájom zameniteľné – ako označujúce to, čo vymedzuje klasická definícia, t. j. zdôvodnené pravdivé presvedčenie. Na to, že tieto termíny používame ako vzájomne zameniteľné, budeme v texte odkazovať aj používaním tvaru „poznanie/vedenie“. Otázka, či je táto definícia dobrá a dostatočná, nie je z hľadiska našej argumentácie relevantná. Podotýkame ale, že je to definícia, ktorá zodpovedá našim bežným jazykovým intuíciám spojeným s epistemickými termínmi – hovorí nám, že vedieť môžeme len pravdivé propozície (výroky), že musíme mať presvedčenie o tom, čo vieme, a že toto naše presvedčenie musí byť niečím podložené, t. j. musí byť zdôvodnené.

⁵ Slávnym pokusom o vyvrátenie takéhoto skepticizmu je Moorov „dôkaz vonkajšieho sveta“ ([23]; pozri tiež [26]).

že sú to zdôvodnené presvedčenia – alebo vyvráť moje argumenty! Tieto argumenty sú skonštruované tak, že nás konfrontujú s istými možnosťami – napríklad že snívam alebo že som mozog v kadi – ktoré, ak by nastali, tak by všetky naše presvedčenia o vonkajšom svete vyvrátili ako mylné. Ak nedokážeme vylúčiť skeptikom prezentované možnosti, tak o vonkajšom svete *nevieme* nič, dokonca ani to, že existuje (môžeme len *veriť* alebo *sa domnievať*), a tak len prispievame k pretrvávaniu „hanby filozofie a všeobecného ľudského rozumu, že existenciu vecí mimo nás (...) musia zakladať iba na viere, a ak niekomu zide na um o nej pochybovať, nemôžu proti tomu postaviť dostatočný dôkaz“ ([19], 53).

Skepticizmus v takomto ponímaní nie je ani tak „výsledkom“ uvažovania o poznaní, ako skôr *nástrojom* takéhoto uvažovania. Skeptické argumenty môžu slúžiť na testovanie našich bežných intuícii o tom, čo vieme, na podkopávanie nekritickej istoty a na identifikovanie falošného „vedenia“. Mimochodom, na význam skepticizmu ako „cvičného materiálu“ pre filozofickú argumentáciu poukázal už D. Hume, keď v známej pasáži svojej práce *Úvahy o ľudskom rozume* rozdelil skepticizmus na antecedentný (predchádzajúci skúmanie) a konzekventný (nasledujúci po skúmaní),⁶ pričom vyzdvihol antecedentný skepticizmus ako nevyhnutnú prípravu „na štúdium filozofie“ ([18], 189 – 190). Chápanie skepticizmu, ktoré chceme obhajovať, má bližšie k Humovmu antecedentnému skepticizmu, kde skeptické argumenty tvoria skôr nástroj kritického filozofického uvažovania o poznaní. Naznačený kontrast medzi chápaním skepticizmu ako výsledného filozofického stanoviska a chápaním skepticizmu ako nástroja filozofického uvažovania o poznaní je možno jedným z rozhodujúcich rozdielov medzi Taligovým a Démuthovým chápaním na jednej strane, a našimi východiskami na strane druhej.

Pojem skepticizmu. Taliga uvádza nasledovnú definíciu skepticizmu, resp. skeptika: „*Skeptik je teda filozof zastávajúci epistemologickú tézu, podľa ktorej disponujeme poznaním, no nedisponujeme žiadnymi dobrými dôvodmi v prospech pravdivosti poznania, a to ani dôvodmi čiastočnými*“ ([36], 696; kurzíva M. T.). Autor sa k tejto definícii dostáva prostredníctvom polemiky s Démuthovým vymedzením skepticizmu [10], obráťme teda pozornosť na Démuthov text a zhrňme jeho relevantné pasáže (najmä s. 197 – 204). Démuth uvažuje o dvoch druhoch skepticizmu, odvolávajúc sa na Huma – jeden nazýva dogmatickým a druhý akademickým, pričom tieto postoje charakterizuje nasledovne: „Úplní alebo dogmatickí skeptici odmietajú akékoľvek poznania (*sic!*) a tvrdia, že poznanie ako nazretie samotnej povahy vecí a jeho úplné zdôvodnenie nie je možné. (...) Umiernení alebo akademickí skeptici zastávajú skôr postoj, že naše poznanie pozostáva z presvedčení, ktorých platnosť možno preukázať len do istej miery“ ([10], 198).⁷ Taliga odmieta uvedené Démuthove charakteristiky a tvrdí, že Démuthov dogmatický skeptik je

⁶ Túto terminológiu používa Fogelin ([11], 145) a tiež Hookway ([16], 87).

⁷ K formulácii „poznanie ako nazretie samotnej povahy vecí“ sa vyjadríme neskôr, tu len upozorníme, že uvedená charakteristika pracuje tak s pojmom zdôvodnenosti, ako aj s pojmom platnosti, čo určite sťažuje interpretáciu. Nazdávame sa však, že v tomto kontexte „presvedčenia, ktorých platnosť možno preukázať len do istej miery“, možno chápať ako presvedčenia, ktoré sú iba čiastočne zdôvodnené, nech už sa pod „čiastočným zdôvodneným“ chápe čokoľvek.

vlastne agnostik a jeho umiernený skeptik je vlastne falibilista. Ďalej kladie otázku o správnej charakteristike skeptika a ponúka aj odpoveď: „Ako by sme nazvali filozofa, ktorý tvrdí, že poznanie existuje, no pritom odmieta, že by sme nejaký (akýkoľvek) poznatok boli schopní zdôvodniť pomocou či už definitívnych, alebo aspoň čiastočných dôvodov v prospech pravdivosti daného poznatku? (...) Na označenie daného filozofa sa hodí len jeden termín, a to termín *skeptik*“ ([36], 696; kurzíva M. T.).

Podme si po poriadku rozobrať vyššie citované myšlienky. Ak tomu správne rozumieme, Démuthov dogmatický skeptik tvrdí, že nemáme vedenie, a Démuthov umiernený skeptik tvrdí, že vedenie síce máme, ale že je zdôvodnené iba čiastočne. Taliga obidve Démuthove charakteristiky odmieta tvrdiac, že podľa skeptika „disponujeme poznaním, no nedisponujeme žiadnymi dobrými dôvodmi v prospech pravdivosti poznania, a to ani dôvodmi čiastočnými“ ([36], 696). Skeptik teda podľa Taligovho vymedzenia uznáva možnosť (pravdivého) poznania, a zároveň neuznáva, že by toto poznanie mohlo byť zdôvodnené, a to ani čiastočne.

Prijateľnosť alebo neprijateľnosť takýchto vymedzení skepticizmu bude závisieť od toho, ako chápeme poznanie, resp. vedenie.⁸ Klasická a aj v súčasných diskusiách (nielen) o skepticizme najčastejšie predpokladaná tripartitná definícia vedenia hovorí, že *vedenie je presvedčenie, ktoré je pravdivé a zároveň zdôvodnené*.⁹ Ak sa na vec pozrieme cez prizmu tejto definície, tak Démuthove a Taligove vymedzenia nedávajú zmysel. Ak totiž nedisponujeme zdôvodnením, tak nedisponujeme poznaním *per definitionem*. Zdôvodnenosť presvedčenia je jednou z podmienok nevyhnutných na to, aby presvedčenie malo status poznania. Ak prijmeme tripartitnú definíciu, tak dve časti Taligovej definície skepticizmu – *skeptik tvrdí, že disponujeme poznaním* a *skeptik tvrdí, že nemáme zdôvodnenie* – sa navzájom vylučujú. Obdobnú námietku adresujeme aj proti Démuthovmu umiernenému skeptikovi, ktorý pripúšťa čiastočné zdôvodnenie presvedčenia: Odhliadnuc od nezrozumiteľnosti tohto termínu, čiastočné zdôvodnenie nespĺňa podmienku zdôvodnenia v tripartitnej definícii vedenia.¹⁰

Na adresu tak Démuthovej, ako aj Taligovej charakteristiky skeptika chceme ďalej

⁸ Pozri poznámku č. 4.

⁹ Pôvod tejto klasickej, tripartitnej definície siaha až k Platónovmu dialógu *Teaitetos* [27]; v epistemológii 20. storočia analytického zamerania sa chápe ako základná východisková definícia, ale odvoláva sa na ňu napríklad aj Popper vo výklade svojho falibilizmu aby ukázal, že nedisponujeme vedením v tomto klasickej zmysle slova ([28], 39). Samotné formulácie definície poznania/vedenia sú u niektorých autorov mierne odlišné (Ayer napríklad ako podmienku uvádza istotu ([2], 35), Lehrer hovorí o akceptácii ([20], 17 – 18)), všetky však vyčleňujú presvedčenie, pravdivosť a zdôvodnenie ako súbor nevyhnutných a postačujúcich podmienok poznania. Táto definícia sa vzťahuje na propozíčné vedenie, vyjadriteľné formulkou „S vie, že p“. Diskusia o tom, či je táto definícia dostatočná a dobrá, sčasti vyvolané aj Gettierovými protipríkladmi ukazujúcimi, že uvedené podmienky sú síce nevyhnutné, ale nie postačujúce podmienky vedenia (pozri [14]), nie sú z hľadiska našej témy podstatné.

¹⁰ Hoci názory na to, čo možno považovať za „dobré dôvody“ v prospech nejakého presvedčenia, sa rôznia, štandardné vymedzenie poznania neuvažuje o čiastočnom zdôvodnení – ak máme nejaké presvedčenie považovať za poznanie, musí byť zdôvodnené úplne, aby sme prípady poznania mohli odlíšiť od náhodného uhádnutia.

poznamenať, že nepoznáme taký druh skepticizmu, ktorý explicitne pripúšťa, že máme vedenie – naopak, skeptické argumenty sú „programovo“ vytvorené tak, aby *popierali, že máme vedenie*. Väčšina skeptickej argumentácie spochybňuje vedenie tým, že spochybňuje splniteľnosť podmienky zdôvodnenia: Ukazuje, že naše presvedčenia nespočívajú, a principiálne ani nemôžu spočívať, na „dobrych dôvodoch“. Jadrom skeptických úvah je argument, podľa ktorého nemôžeme vylúčiť možnosť, že všetky naše presvedčenia sú mylné. Preto nemožno tvrdiť, že disponujeme vedením. Skeptik totiž berie vážne starú epistemologickú tézu o potrebe rozlíšenia medzi poznaním/vedením a mienkou a svoje argumenty formuluje v takej „jazykovej hre“, v ktorej má rozlíšenie medzi *epistémé* a *doxa* zásadný význam, v ktorej prípady, keď niečo *vieme*, odlišujeme od prípadov, keď niečo *mienime*. Snáď najslávnejším argumentom ukazujúcim, že nemôžeme mať poznanie o veciach mimo nás, je Descartov argument sna, ako ho formuluje v prvej *Meditácii* o veciach, o ktorých možno pochybovať [9]. Descartes uvažuje o možnosti, že všetky presvedčenia, ktoré čerpá zo zmyslov alebo prostredníctvom zmyslov („napríklad že som teraz tu, sedím pri kozube, som zahalený do zimného plášt'a, rukami sa dotýkam tejto knihy a podobne“ ([9], 22)) by mohli byť súčasťou sna. Keby to tak bolo, ani jedno z týchto presvedčení by sme nemohli kvalifikovať ako vedenie. Descartes zisťuje, že pokiaľ ide o akékoľvek presvedčenie pochádzajúce zo zmyslov, neexistuje dôveryhodné kritérium, podľa ktorého by sa dalo rozpoznať, či sa dané presvedčenie týka vonkajšieho sveta, alebo je iba súčasťou živého sna: „Ak o tom pozornejšie premýšľam, jasne vidím, že nikdy nebude možné rozoznať bdenie od sna podľa istých znakov“ ([9], 22 – 23). To znamená, že ani jedno z presvedčení týkajúcich sa vonkajšieho sveta nie je podložené dobrými dôvodmi v jeho prospech – práve preto u nich nedokážeme uspokojivo vylúčiť možnosť, že ide iba o živý sen – a teda žiadne takéto presvedčenie nemôže nadobudnúť status vedenia.

Súhlasíme s Taligovým názorom, podľa ktorého skepticizmus v súčasnosti nepredstavuje „logicky konzistentný epistemologický smer“ ([36], 696), musíme však dodať, že nepoznáme ani taký epistemologický smer, ktorý by hovoril o skeptikovi v zmysle, v akom ho charakterizuje Taliga. Ak skepticizmus tematizujeme ako súbor argumentov (argument sna, zlého démona, mozgu v kadi¹¹ a ďalšie), tie možno chápať – v súlade so Strawsonovým návrhom (pozri [32], 2) – ako výzvu preukázať to, že pochybnosti vyvolané skeptickými argumentmi sú neopodstatnené, a tým preukázať zdôvodnenosť predmetného presvedčenia, resp. súboru presvedčení (o existencii telies, povedané s Humom, ak hovoríme o skepticizme týkajúcom sa existencie vonkajšieho sveta). Súčasťou diskusií sú aj rozličné protiskeptické stratégie, ako sa s touto výzvou vyrovnat'.¹² Ak sú neúspešné, vedú

¹¹ Hoci Putnamov prípad mozgu v kadi sleduje protiskeptickú stratégiu na základe sémantiky, tento prípad ako myšlienkový experiment sa často používa ako zmodernizovaná verzia Descartovho argumentu zlého démona (pozri [30], 1 – 22).

¹² Tieto pokusy majú rôzne podoby: od pokusov priameho vyvrátenia skeptických argumentov napríklad dokázaním existencie vonkajšieho sveta (pozri napr. Moorov „dôkaz“ v [23]) cez preukázanie zmysluprázdnoti toho, čo skeptik hovorí (pozri napr. Carnapovo rozlíšenie medzi tzv. internými a externými otázkami ([5], 321 – 322)) až po uznanie toho, že skeptikove argumenty nemožno racionálne

k uznaniu správnosti skeptického záveru, t. j. k uznaniu toho, že ani jedno z našich presvedčení nespĺňa nároky, ktoré na poznanie kladíme, práve preto, lebo vždy nám chýbajú „dobré dôvody“ – v takom prípade by sme spolu s Taligom mohli povedať, že „to, čo vieme, vieme aj bez dobrých dôvodov“ ([36], 699), no s krátkym dôvetkom: O vedení sa v tomto prípade nehovorí v štandardnom zmysle (založenom na rozlišovaní medzi vedením a mienkou, resp. presvedčením), ale v nejakom inom zmysle. Žiadalo by sa ale explicitne povedať, v akom. Problém je totiž v tom, že, ako sa zdá, podmienky, ktoré štandardná definícia kladie na poznanie, zodpovedajú bežnému jazykovému úzu (ako na to upozorňuje aj Popper; pozri ([28], 39)), ktorého sa väčšinou držíme pri používaní takých výrazov ako „Viem, že niečo je také a také“. Ak niekto tvrdí, že niečo vie, ale pritom nemá odpoveď na otázku, ako to vie alebo na základe čoho to vie, sme náchylní reagovať tak, že vlastne nevie to, o čom tvrdí, že vie, že je to len jeho domnienka. Ak citovanej Taligovej vete máme rozumieť tak, že odmieta zdôvodnenosť ako podmienku vedenia, bolo by dobré takýto názor explicitnejšie formulovať a jasnejšie podložiť argumentmi. Inak zostáva nejasné, v akom zmysle Taliga hovorí o vedení, ktoré podľa jeho názoru nepotrebuje dôvody. Pozrime sa preto bližšie na pojem vedenia, ako sa štandardne definuje, keď je reč o „probléme skepticizmu“.

Pojem vedenia. Ďalším dôvodom nesúlady medzi našim a Taligovým chápaním skepticizmu je zrejme odlišné chápanie samotného *pojmu vedenia/poznania*. K tomuto podozreniu nás vedú formulácie, ktoré môžeme nájsť v Taligovom texte: „Takmer ani jeden súčasný filozof (...) neverí, že poznanie je čosi, čo je úplne (t. j. definitívne) zdôvodnené“ ([36], 695). A ďalej: „Prirodzene, spor sa okamžite vynorí, ak budeme trvať na tom, že ak niečo vieme, musíme to vedieť (...) na základe dobrých dôvodov. Ako už vieme, skeptik také čosi explicitne odmieta“ ([36], 700). Nepoznáme skeptický argument, ktorý by explicitne niečo také odmietal – naopak, skeptické argumenty prijímajú podmienku zdôvodnenia a ukazujú, že nemôže byť splnená. Ostáva teda vysvetlenie, že Taliga používa *iný pojem vedenia, než je ten, na ktorom sú vybudované skeptické argumenty* a ktorý sa používa na poli súčasnej analytickej epistemológie aj v rámci väčšiny diskusií o skeptických argumentoch. Nemožno preto neproblematicky tvrdiť, že skeptik odmieta podmienku zdôvodnenia – naopak, skeptik (t. j. ten, kto používa skeptickú argumentáciu) dospieva k záveru, že nemáme vedenie, práve prostredníctvom preukázania toho, že naše presvedčenia nemôžeme dobre zdôvodniť. Je preto dosť neobvyklé, že svoju koncepciu „poznania bez zdôvodnenia“ Taliga pripisuje *skeptikovi*. Autori, ktorí argumentujú v prospech „poznania bez zdôvodnenia“, sledujú skôr protiskeptickú stratégiu (pozri napr. [4], [40]). Taligom obhajované chápanie vedenia a skepticizmu nie je v súlade s rozšíreným chápaním týchto pojmov. Natíska sa preto otázka: Ak opúšťa štandardný výklad týchto pojmov, prečo to explicitne neuvádza a prečo neuvádza ani argumenty v prospech

vyvrátiť, a preto nám zostáva „iba“ viera v existenciu vonkajších vecí, nech už je takáto viera daná našou prirodzenosťou (ako argumentuje Hume, bližšie pozri [34]), alebo „obrazom sveta“, ako naznačuje Wittgenstein vo svojich poznámkach *O istote* ([41]; pozri tiež [33]).

v prospech svojho odmietania štandardných výkladov?

Pokúsime sa vniesť svetlo do vecí bližším pohľadom na Démuthove názory, z ktorých Taliga vychádza a na ktoré reaguje. Zamerajme sa na Démuthovo vymedzenie skepticizmu, v ktorom, ako sa nazdávame, je implicitne zahrnuté aj jeho chápanie vedenia. Démuth uvádza nasledovnú základnú charakteristiku skepticizmu: „Problém kritického prehodnotenia platnosti a istoty nášho poznania, ako i povahy sveta, predstavuje skepticizmus“ ([10], 197). Táto charakteristika je problematická prinajmenšom v dvoch bodoch. Po prvé, možno síce súhlasiť s tým, že skepticizmus je súčasťou „kritického prehodnotenia platnosti a istoty nášho poznania“, avšak tvrdenie, že skepticizmus predstavuje aj problém kritického prehodnotenia povahy sveta, je veľmi problematické. Problém spočíva aj v tom, že skeptici o poznaní neuvažujú ako o „nazretí samotnej povahy vecí“ (pozri [10], 198), ale chápu ho v zmysle propozičného poznania, ktoré definujú ako pravdivé a zdôvodnené presvedčenie. Po druhé, je otázne, či je vôbec možné rozumne uvažovať o akomsi zdôvodnení „nazretia samotnej povahy vecí“. Ak je poznanie nazretím (intuitívnym?), ako si máme predstaviť zdôvodnenie tohto nazretia? Je nazretie vôbec niečím, čo si vyžaduje zdôvodnenie?

Podľa Taligových formulácií sa zdá, že ani on neprijíma klasickú tripartitnú definíciu poznania¹³ – pripomeňme si jeho vetu: „Takmer ani jeden súčasný filozof (...) neverí, že poznanie je čosi, čo je úplne (t. j. definitívne) zdôvodnené“ ([36], 695). Ak Taliga myslí toto tvrdenie vážne, tak zrejme mnohých analytických epistemológov zo skupiny filozofov vylučuje – v ich kruhoch je totiž rozšírené uvažovať o poznaní/vedení v tradičnom zmysle ako o pravdivom a zdôvodnenom presvedčení, ako o tom svedčí množstvo monografií, učebníc a encyklopédií z oblasti analytickej epistemológie.¹⁴ V protiklade k Taligovmu tvrdeniu je v nich chápanie poznania ako úplne zdôvodneného pravdivého presvedčenia väčšinovým trendom. Lehrer napríklad hovorí: „Vyžadujeme, aby človek mal nielen zdôvodnenie, ale aj *úplné zdôvodnenie*, aby sme naznačili, že slabé zdôvodnenie nestačí“ ([20], 19; kurzíva autori). Samozrejme, takýto názor možno kritizovať a možno ho aj odmietnuť – „dobré dôvody“ na takúto kritiku a odmietanie však v článku M. Taliga nenachádzame.

Celkovo Taligov článok vyznieva tak, akoby podmienka zdôvodnenia nebola v prípade vedenia potrebná: „To, čo vieme, vieme bez dobrých dôvodov“ ([36], 699). Nejde nám primárne o kritiku tohto názoru – napokon sa naozaj môže ukázať, že nároky na vedenie, aké kladie tripartitná definícia, sú nesplniteľné, a preto je vhodnejšie od týchto nárokov upustiť; samotné skeptické argumenty možno interpretovať ako preukázanie nespĺniteľnosti požiadavky zdôvodnenosti.¹⁵ Ak však odmietneme požiadavku zdôvodnen-

¹³ To, či Taliga prijíma aj Démuthovo chápanie poznania ako nazretia, nie je jasné, prinajmenšom však proti nemu neformuluje žiadne námietky.

¹⁴ Z veľkého množstva relevantnej literatúry spomenieme len niektoré práce učebnicového a encyklopedického charakteru: Dancy a Sosa [7], Audi [1], Dancy [6], Lehrer [20], Lemos [21], Moser [24], ale napríklad aj heslo „The Analysis of Knowledge“ v Stanford Encyclopedia of Philosophy [38].

¹⁵ Samozrejme, z nemožnosti splnenia podmienky zdôvodnenia nemusíme nevyhnutne vyvodzovať skeptický záver. Inou možnosťou je vyvodiť potrebu revízie klasického pojmu vedenia, a tým aj našich ná-

nia, nemôžeme sa vyhnúť tomu, aby sme zároveň nepožadovali revíziu štandardnej definície – to, čo nám v Taligovom texte chýba najviac, je práve domyslenie kritiky zdôvodnenia do dôsledkov a jasne artikulovaná kritika štandardnej definície (prípadne návrh na jej nahradenie inou).¹⁶

Zaujímavé je ak to, že keď Taliga hovorí o dôvodoch a zdôvodnení, vyvoláva dojem, akoby zdôvodnenosť chápal ako záruku pravdivosti, o čom svedčí nasledovný citát: „Dobré dôvody, ktoré by zaručovali či naznačovali pravdivosť toho-ktorého presvedčenia, nikdy nezískame“ ([36], 698).¹⁷ Ak tomu rozumieme správne, dôvody sú v ponímaní Taligu „zárukou“ pravdivosti. Inými slovami, zdôvodnenosť presvedčenia zaručuje jeho pravdivosť. To je ďalší problematický bod Taligových úvah: Pravdivosť a zdôvodnenosť podľa nášho názoru treba považovať za dve samostatné podmienky; je možné mať presvedčenie podložené dobrými dôvodmi, a predsa sa mýliť, rovnako ako mať pravdivé presvedčenie, ktoré zastávame na základe nesprávnych dôvodov (napríklad na základe dohadu, šťastného uhádnutia).

Paradoxnosť skepticizmu. Prikročme teraz k preskúmaniu ďalšej otázky, ktorej sa Démuth i Taliga podrobne venujú: Je skepticizmus paradoxný? Ide o to, či skeptické argumenty obsahujú nejaký druh protirečenia alebo kruhovosti. Démuth je presvedčený, že odpoveď na túto otázku je kladná. Na podporu svojho názoru uvádza citát z J. Beneša, podľa ktorého skeptik skryto predpokladá vedenie o niektorých veciach, preto implicitne upadá do protirečenia: „Ak teda skeptik o sebe tvrdí, že o všetkých veciach pochybuje a celkom nič isté nevie, sám si v tom odporuje, pretože svojím tvrdením implicitne priznáva, že vie, že sám existuje, okrem toho, že vie, čo je to ‚vedieť‘ a ‚nevedieť‘, čo to je ‚isté‘ a ‚neisté‘. Sám teda priznáva, že v niektorých veciach má istotu“ ([3], 41; cit. podľa [10], 201). Démuth sa stotožňuje s uvedenou argumentáciou, ktorá je postavená na predpoklade, že na to, aby skeptik mohol legitímne pochybovať o vedení či istote, niektoré veci musí vedieť, resp. o niektorých veciach musí mať istotu. Démuth uzatvára: „Problémom radikálneho skeptika je dôsledné uplatňovanie jeho vlastných postojov na jeho vlastné učenie. V rovine metavýpovedí sa nevyhnutne dostáva do sporu“ ([10], 201).

Výčitka, ktorá hovorí, že skepticizmus sa sám vyvracia, je stará a v rôznych obmenách sa objavuje od antických filozofov až po súčasnosť.¹⁸ No v podobe, v akej ju predostiera Démuth, obsahuje táto výčitka viacero nezrovnalostí. V prvom rade sa treba opý-

rokov, ktoré na vedenie kladieme. Alebo môžeme dospieť k názoru, že sa môžeme, resp. musíme uspokojiť s tým, že sa pohybujeme vo sfére *doxa*, teda mienky.

¹⁶ Taliga sice uvádza odkaz na svoj článok, ktorý má byť rozsiahlou kritikou podmienky zdôvodnenia (pozri [37]), ale podľa nášho názoru ani tam neartikuluje jasne takúto kritiku v kontexte štandardnej definície, nehovoriac o návrhu nejakej inej definície.

¹⁷ Formulácia „zaručuje či naznačuje“ je ťažko rozlúštiteľná, preto nemožno jednoznačne usúdiť, že správne rozumieme myšlienke, ktorú autor mienil vyjadriť.

¹⁸ Sextus Empiricus obvinenie z nekonzistentnosti odmieta tým, že definuje skepsu ako „schopnosť postaviť proti sebe (zmyslové) javy a myslené veci“ ([31], 22). Obvinenie z nekonzistentnosti uplatnili aj pyrrhonisti proti akademikom, tvrdiac, že pyrrhonizmus nie je filozofickou doktrínou (pozri aj ([16], 4)).

tať: Čo znamená povedať, že skeptik „vie, čo je to ‚vedieť‘ a ‚nevedieť‘, čo to je ‚isté‘ a ‚neisté‘“? Zrejme to, že pozná významy týchto výrazov a (alebo) že ich vie používať. No ani poznať význam výrazov, ani vedieť ich používať nie je vedením v tom zmysle, v akom o vedení hovorí skeptik. Ďalej, ak aj skeptik „implicitne priznáva, že vie, že sám existuje“, tak opäť nejde o taký druh vedenia, o ktorého spochybnenie by skeptici javili nejaký záujem.¹⁹ Skeptické argumenty, o akých hovoríme, nie sú namierené proti existencii pochybujúceho, ale proti názoru, podľa ktorého disponujeme vedením o vonkajšom svete.

Za problematickú považujeme aj vyššie citovanú Benešovu charakteristiku skeptika ako toho, kto „o všetkých veciach pochybuje“. Skeptické argumenty ukazujú, o čom je *vôbec možné* pochybovať, a medzi tie veci, o ktorých možno pochybovať, „zaraďujú“ vonkajší svet. Na druhej strane to, že skepticizmus nemôže byť neohraničeným podujatím,²⁰ vôbec neuberá na sile konkrétnym skeptickým argumentom objasňujúcim nemožnosť vedenia o vonkajšom svete.

Naostatok chceme polemizovať s Démuthovou výčitkou, podľa ktorej skeptik sa „v rovine metavýpovedí dostáva do sporu“. Ak tomu rozumieme správne, Démuth tu poukazuje na problém autoreferencie: Ak skeptik formuluje tvrdenie o nemožnosti vedenia, tak to nevyhnutne musí platiť aj o samotnom tomto tvrdení.²¹ Podľa známej Russellovej teórie typov či Tarského rozlíšenia medzi objektovým jazykom a metajazykom je však práve toto rozlíšenie cestou, ako sa vyhnúť problému autoreferencie a vzniku logických a sémantických antinómií, ku ktorým autoreferencia niekedy vedie (bližšie pozri [13], 179).²²

Ďalšiu „verziu“ skeptického paradoxu uvádza Démuth nasledovne: „Ak sme presvedčení, že ‚pravda nie je‘, a tento výrok je pravdivý, potom je pravda, že ‚pravda nie je‘. To by však znamenalo, že pravda predsa len je, čo je vzhľadom na obsah výroku ‚je pravda, že pravda nie je‘ logický spor. Naopak, ak je pravdou negácia tohto výroku, a teda tvrdenie, že ‚nie je pravda, že pravda nie je‘, potom je pravda, že ‚pravda je‘. Čo opäť len dokazuje, že presvedčenie, že ‚pravda nie je‘ nemožno myslieť logicky konzistentne, pretože už samo presvedčenie predkladáme v podobe existujúcej pravdy“ ([10], 200). Odhliadnuc od problematickosti uvedenej formulácie, ktorá namiesto pravdivosti ako vlastnosti výrokov hypostazuje „pravdu“ ako „niečo“, pre nás je dôležité to, že *naznačený paradox sa v skutočnosti netýka skepticizmu*, pretože pravda, presnejšie pravdi-

¹⁹ D. Hume napríklad dôvodí, že impresia „Ja“ nie je súčasťou nášho poznania (pozri [17], 214 – 222).

²⁰ V súvislosti s otázkou pochybovania „o všetkom“ pripomíname Wittgensteinove poznámky *O istote*, v ktorých uvádza: „Pochybnosť, ktorá by pochybovala o všetkom, by nebola pochybnosťou“ ([40], 450). K interpretáciám Wittgensteinovej práce *O istote* pozri bližšie [35]; [22]).

²¹ Problému autoreferencie sa Démuth venuje aj v súvislosti s tým, čo považuje za problém skeptickej argumentácie spočívajúci „v relatívosti vzťahov posudzovaných entít“ a čomu pripisuje paradoxnosť. Dôvod tejto paradoxnosti vidí „v zákonitostiach výrokov o výrokoch samotných“ a pokračuje: „Metavýpovede majú tendencie odkazovať na seba samé tým spôsobom, že buď platí pôvodný výrok, alebo jeho autoreferenčná metavýpoved“ ([10], 206). Nazdávame sa, že takéto ponímanie problém autoreferencie rozhodne nerieši. Metavýpovede (výpovede metajazyka) rozhodne neodkazujú samy na seba, ale na „výpovede“ objektového jazyka.

²² O otázke paradoxnosti výroku „Viem, že nič neviem“ pozri ([13], 279 – 280).

vosť presvedčení nie je tým, na čo mieria skeptické pochybnosti. Ako sme už ukázali, skeptici argumentujú v prospech nesplniteľnosti podmienky zdôvodnenia presvedčení. Tieto Démuthove názory dobre zapadajú do širšieho trendu, na ktorý narážame pri problematike skepticizmu: Viacerí komentátori a kritici skepticizmu majú tendenciu skeptikovi „vložiť do úst“ rôzne tvrdenia, s ktorými potom ostro polemizujú. Obávame sa, že aj Démuth bojuje proti neexistujúcemu protivníkovi – skeptické argumenty nespochybujú „existenciu pravdy“, t. j. pravdivých presvedčení. O tom, že Démuth nemá v celej veci úplne jasno, svedčí aj jeho nasledovné, už spomenuté tvrdenie, ktoré nie je v súlade ani so „skeptickým paradoxom“, o ktorom píše: „Otázka pochybností, ku ktorým skepticizmus často dospieva, je otázkou nadobudnutia miery istoty o danom tvrdení, a nie otázkou o jeho prípadnej pravdivosti“ ([10], 199).

Na Démuthove úvahy o paradoxnosti skepticizmu reaguje kriticky aj Taliga, podľa jeho názoru totiž citovaný Démuthov argument o paradoxnosti a jeho citovaný záver nevyvracia skepticizmus, ba „skeptik s ním môže súhlasiť“ ([36], 699). Taliga na tomto mieste opravuje Démutha: „Určité nedorozumenia z Démuthovej strany sú zapríčinené aj tým, že skepticizmus stále vykresľuje ako tézu, podľa ktorej ‚nemáme istotu, že to, v čo veríme, je naozaj pravdivé‘, namiesto toho, aby ho upresnil tézou, podľa ktorej nemáme *vôbec nijaké* dobré dôvody v prospech toho, že to, v čo veríme, je pravdivé“ ([36], 699; kurzíva M. T.). S tým možno len súhlasiť. Presne k tomuto bodu smerujú skeptické argumenty: chcú preukázať, že v prípade našich pravdivých presvedčení o veciach vonkajšieho sveta nám chýbajú „dobré dôvody“, a práve preto nedisponujeme vedením. Taliga však vo svojej kritike ide ďalej. Rozoberá otázku, či výrok „Nič nie je isté“ vyjadruje, alebo nevyjadruje „úplné a nepochybné presvedčenie“, ktoré skeptikovi pripisuje Démuth, a dospieva k záveru, ktorý sa javí, aspoň na prvý pohľad, dosť zvláštny: „Na to, aby skeptik disponoval nejakými poznatkami, nemusí disponovať dobrými dôvodmi v prospech pravdivosti týchto poznatkov“ ([36], 700). Takáto charakteristika skeptika by bola pre nás zrozumiteľnejšia, ak by sa vyjasnilo, či výraz „disponovať poznatkami“ je v Taligovom chápaní významovo totožný s výrazom „vedieť“, a ak by sme našli kľúč k interpretácii výrazu „poznatok“. Skúsime citovanú vetu interpretovať takto: Skeptik vie (že p), aj keď to, čo vie (t. j. poznatok, p), nie je zdôvodnené. Takáto formulácia ale nijako nezapadá do „obrazu“ skeptika ako toho, kto popiera možnosť vedenia na základe nemožnosti disponovať dôvodmi v prospech nejakého presvedčenia. Samozrejme, nepopierame tým možnosť iného chápania a je zřejmé, že Taligov východiskový koncept skepticizmu predpokladá aj iné chápanie významu výrazov, ktoré vkladá do úst skeptikovi. Autor to napokon sám naznačuje, keď sľubuje objasnenie toho, „čo sa má na mysli pod ‚nevyhnutnou platnosťou‘“, ako aj odlišenie poznania „v zmysle ‚vlastnenia pravdy‘ od poznania v zmysle obsahu poznatkov a statusu ich pravdivostných hodnôt“ ([36], 700). Autor sa podrobne venuje otázke zdôvodnenosti logických právd a tvrdí, že „*logické pravdy síce existujú, no nie sú zdôvodnené ničím*“ ([36], 702; kurzíva M. T.). Explikácie uvedeného rozlíšenia sa však nedočkáme. Taligovu argumentáciu skúsime zhrnúť nasledovne: Existujú logické pravdy, ktoré nie sú ničím zdôvodnené, ergo disponujeme poznáním, aj keď nedisponujeme dôvodmi. A práve to podľa neho tvrdí skeptik: „*Skeptik je*

teda filozof zastávajúci epistemologickú tézu, podľa ktorej disponujeme poznáním, no nedisponujeme žiadnymi dobrými dôvodmi v prospech pravdivosti poznania, a to ani dôvodmi čiastočnými“ ([36], 696; kurzíva M. T.).²³ Takáto formulácia iste môže vzbudiť pozornosť, problém ale vidíme v tom, že z Taligovho textu nie je vôbec jasné, aké argumenty „jeho“ skeptik predostiera. My si totiž myslíme, že na obhájenie filozofickej pozície je dobré uvádzať aj dôvody, resp. argumenty, ktoré nás k prijatiu alebo k odmietaniu nejakej pozície, v tomto prípade skeptickej, vedú.

Nehľadiac na uvedené otázky, hlavný problém Démuthových a Taligových úvah o (údajnej) paradoxnosti skepticizmu spočíva v tom, že *skeptici neformulujú také tvrdenia, u akých naši dvaja autori upozorňujú na ich paradoxnosť*. Skeptické argumenty sa nepokúšajú dokázať pravdivosť takých tvrdení, ako sú Démuthom pertraktované tézy „Pravda nie je“ a „Nič nie je isté“. O „paradoxoch“, ktoré formuluje Démuth, teda môžeme povedať, že *nesúvisia so skepticizmom*. Pri (správne formulovaných) skeptických argumentoch totiž nijaký autoreferenčný paradox nevzniká – totiž nič z toho, čo sa tvrdí v záveroch skeptických argumentov, nenaruša legitímnosť tvrdenia týchto záverov.

Záver. V úvode tohto článku sme si stanovili zámer ponúknuť ďalší možný pohľad na tzv. problém skepticizmu, a to v konfrontácii s chápaním skepticizmu, aké vo svojich prácach prezentuje jednak M. Taliga, jednak A. Démuth. Proti názorom oboch autorov sme formulovali viacero kritických výhrad a zároveň sme obhajovali chápanie, podľa ktorého skeptické argumenty sponchybujú možnosť poznania/vedenia tým, že problematizujú splniteľnosť podmienky zdôvodnenia, a tak dospievajú k názoru, že nedisponujeme vedením.

S odlišným chápaním skepticizmu sa môžeme stretnúť v stati M. Taligu, ktorý podľa nášho názoru opúšťa aj štandardný výklad pojmov súvisiacich so skepticizmom, čo môže byť potenciálne zaujímavé, avšak – a to mu jednoznačne vyčítame – vo svojom texte to nikde explicitne neuvádza a ani jasne neartikuluje nijaké dôvody, prečo odmieta štandardné výklady a nahrádza ich iným chápaním. Ako sa však zdá, neuvádzať zdôvodnenia svojich názorov bolo vlastne Taligovým zámerom: „Netvrdím, že mám v prospech mojej analýzy skepticizmu dobré dôvody, tvrdím iba to, že je pravdivá“ ([36], 704). Ide o skutočne neobyčajné vyjadrenie – akoby sa Taliga vzdával možnosti a potreby argumentácie: Jeho analýza je pravdivá a bodka. Bolo by ťažké, ak nie vôbec nemožné, reagovať na takýto jeho výrok, ak by sme ho predsa len nemali podozrievať z toho, že údajné neuvádzanie dôvodov len predstiera – veď vo svojom texte sa očividne pokúša svoje názory zdôvodňovať. Prečo by inak argumentoval a polemizoval, ak nie preto, aby čitateľovi uviedol dôvody v prospech svojich názorov? Ak spolu s Taligom odmietneme požiadavku zdôvodňovania, zostáva nám len *verit'* jeho slovám. Alebo mu máme rozumieť tak, že v dôsledku odmietania zdôvodnenia rezignuje aj na zdôvodnenie vlastných názorov? V takom prípade by bol síce jeho postoj azda vnútorne konzistentný („Neuznávam dôvo-

²³ Pri vysvetľovaní skeptického postoja Taliga hovorí o poznání vo všeobecnosti a nešpecifikuje svoju charakteristiku v prípade „logických právd“, čo ale celý problém skôr zahmlieva, než vyjasňuje.

dy, a teda ani neprezradím dôvody, prečo neuznávam dôvody“), ale z hľadiska racionálnej epistemologickej diskusie, pri ktorej je udávanie dôvodov jedným z jej pilierov, žiaľ, úplne irelevantný. Ako sme už podotkli, podľa nášho názoru je naopak vhodné a aj potrebné pri obhajovaní filozofických názorov uvádzať dôvody a argumenty, ktoré podporujú naše názory (o to sa snažíme aj v tomto texte).

Napokon je možné, že naznačené názorové rozpory majú (aspoň sčasti) zdroj v odlišnom chápaní výrazov „dôvod“ a „zdôvodňovanie“. Evidentné je to, že Taliga prvok zdôvodnenia tak, ako ho chápe on, odmieta.²⁴ Lenže interpretáciu výrazne sťažuje implicitné špecifické chápanie kľúčových pojmov, typické pre Taligov text – čitateľ môže niekedy naozaj len hádať, čo má asi autor v konkrétnych pasážach na mysli, a teda či sú jeho názory mylné, alebo len nezrozumiteľné. Možno je to v súlade s Taligovou koncepciou nezdôvodňovania; tak či onak, v závere zmienené problémy sú ďalším dôvodom, ktorý nás presvedča o vhodnosti „iného pohľadu“ a snáď aj o potrebe ďalšej diskusie.

LITERATÚRA

- [1] AUDI, R.: *Epistemology. A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. Second Edition. New York: Routledge 2003.
- [2] AYER, A. J.: *The Problem of Knowledge*. London: MacMillan & Co Ltd 1956.
- [3] BENEŠ, J.: *René Descartes či Tomáš Akvinský?* Praha: vlastné vydanie 1935. Cit. podľa [10].
- [4] BOHLIN, H.: *Groundless Knowledge. A Humean Solution to the Problem of Skepticism*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis 1997.
- [5] CARNAP, R.: *Empiricismus, sémantika a ontológia*. In: *Antológia z diel filozofov. Logický empirizmus a filozofia prírodných vied*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 319 – 337.
- [6] DANCY, J.: *Introduction to Contemporary Epistemology*. Malden, USA, Oxford, UK: Blackwell Publishing 1985.
- [7] DANCY, J. – SOSA, E. (eds.): *A Companion to Epistemology*. Malden, USA, Oxford, UK: Blackwell Publishing 1992.
- [8] DE ROSE, K. (ed.): *Skepticism. A Contemporary Reader*. New York, Oxford: Oxford University Press 1999.
- [9] DESCARTES, R.: *Meditácie o prvej filozofii*. Bratislava: Chronos 1997.
- [10] DÉMUTH, A.: *Poznanie, vedenie alebo interpretácia?* Pusté Úľany: Schola Philosophica 2009.
- [11] FOGELIN, R. J.: *Hume's Skeptical Crisis. A Textual Study*. New York, Oxford: Oxford University Press 2009.
- [12] FOGELIN, R. J.: *Pyrrhonian Reflections on Knowledge and Justification*. New York, Oxford: Oxford University Press 1994.
- [13] GAHÉR, F.: *Logika pre každého*. Bratislava: Iris 1998.
- [14] GETTIER, E.: Is Justified True Belief Knowledge? In: *Analysis*, 23, 1963, pp. 121 – 123.
- [15] GRECO, J.: *Putting Skeptics in Their Place*. Cambridge: Cambridge University Press 2000.
- [16] HOOKWAY, Ch.: *Skepticism*. London and New York: Routledge 1990.

²⁴ O Taligovom odmietaní prvku zdôvodnenia svedčí aj jeho nasledovná výzva: „Ďalším potrebným krokom by preto malo byť vysvetlenie toho, ako skeptik kontroluje (nie zdôvodňuje) pravdivosť hodnoty svojich presvedčení“ ([36], 704). Z uvedeného však vonkoncom nie je jasné, ako máme chápať pojem „kontrolovania“, v akom zmysle sa dajú „kontrolovať“ pravdivosť hodnoty presvedčení a ani to, aký je presne rozdiel medzi „kontrolovaním“ a „zdôvodňovaním“.

- [17] HUME, D.: Traktát o ľudskej prirodzenosti. In: *Antológia z diel filozofov. Novoveká empirická a osvietenická filozofia*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1967.
- [18] HUME, D.: Úvahy o ľudskom rozume. In: *Antológia z diel filozofov. Novoveká empirická a osvietenická filozofia*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1967.
- [19] KANT, I.: *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Pravda 1979.
- [20] LEHRER, K.: *Teória poznania*. Bratislava: Infopress 1999.
- [21] LEMOS, N.: *An Introduction to the Theory of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press 2007.
- [22] MACO, R.: Doslov. In: ([39], 161 – 182).
- [23] MOORE, G. E.: Dôkaz vonkajšieho sveta. In: ([39], 13 – 37).
- [24] MOSER, P. K.: *The Oxford Handbook to Epistemology*. Oxford: Oxford University Press 2002.
- [25] NAGEL, T.: *Čo to všetko znamená*. Bratislava: Bradlo 1991.
- [26] NUHLÍČEK, M.: K Interpretácii Moorovej protiskeptickej filozofie. In: *Filozofia*, 65, 2010, s. 74 – 82.
- [27] PLATÓN: Teaitetos. In: *Dialógy II*. Bratislava: Tatran 1990.
- [28] POPPER, K. R.: *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa 1995.
- [29] PRITCHARD, D.: *What Is This Thing Called Knowledge?* London and New York: Routledge 2006.
- [30] PUTNAM, H.: Brains in a Vat. In: *Reason, Truth, and History*. Cambridge: Cambridge University Press 1981.
- [31] SEXTUS EMPIRICUS: *Základy pyrrhonskej skepsy*. Bratislava: Pravda 1984.
- [32] STRAWSON, P. F.: *Skepticism and Naturalism: Some Varieties*. London: Methuen 1985.
- [33] STROUD, B.: *The Significance of Philosophical Scepticism*. New York, Oxford: Oxford University Press 1984.
- [34] SZAPUOVÁ, M.: Filozofia Davida Huma vo svetle súčasných diskusií. In: *Filozofia v kultúrnom kontexte*. Bratislava: Mirox 2001, s. 50 – 57.
- [35] SZAPUOVÁ, M.: Niekoľko poznámok k Wittgensteinovým úvahám o poznaní, pochybnosti a istote. In: GÁLIKOVÁ, S. (ed.): *Filozofia Ludwiga Wittgensteina* (Príloha k Organon F). Bratislava: Veda 2002, s. 59 – 69.
- [36] TALIGA, M.: Paradox skepticizmu? In: *Filozofia*, 65, 2010, č. 7, s. 695 – 705.
- [37] TALIGA, M.: Nekonečný príbeh zdôvodňovania. In: *Filosofický časopis*, 57, č. 3, 2009, s. 353 – 375.
- [38] The Analysis of Knowledge. Stanford Encyclopedia of Philosophy [online]. [cit. 13. 12. 2011]. Dostupné na: <http://plato.stanford.edu/entries/knowledge-analysis/>
- [39] UNGER, P.: *Ignorance. A Case for Scepticism*. Oxford: Oxford University Press 2002.
- [40] WILLIAMS, M.: *Problems of Knowledge. A Critical Introduction to Epistemology*. Oxford: Oxford University Press 2001.
- [41] WITTGENSTEIN, L.: *O istote*. Bratislava: Kalligram 2006.

Martin Nuhlíček
 Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
 Gondova 2
 814 99 Bratislava 1
 SR
 e-mail: martin.nuhlicek@yahoo.com

Mariana Szapuová
 Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
 Gondova 2
 814 99 Bratislava 1
 SR
 e-mail: szapuova@fphil.uniba.sk